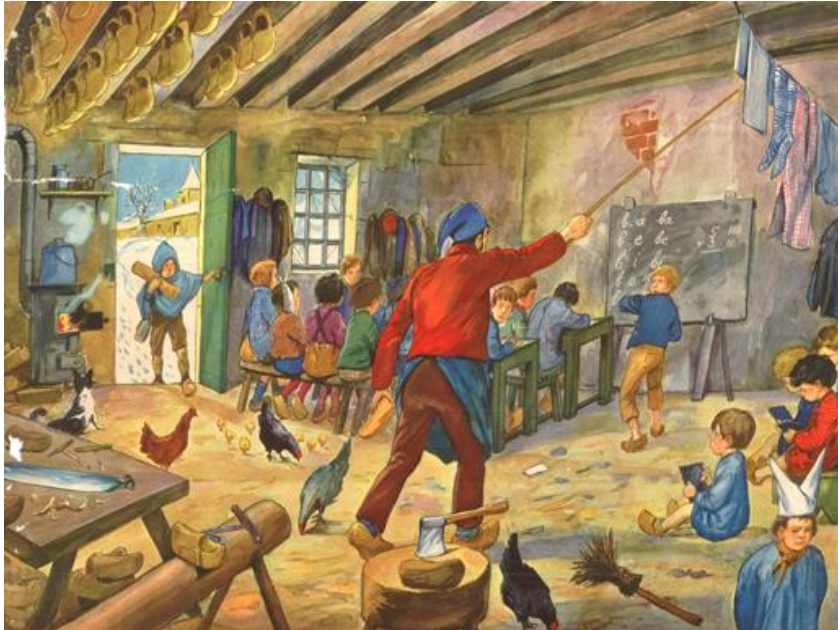

Higienisme, educació i colònies escolars al voltant de 1918

Jordi Brasó i Rius

Dept. Teoria i Història de l'Educació

GREPPS (Universitat de Barcelona)

Facultat d'Educació, 4 de juliol de 2018

1. La preocupació per la grup espanyola (1918) a la premsa	5
2. Un manual en favor del moviment, el joc i la salut: Los juegos en la infancia (Eleizegui, s.a)	11
3. L'aire lliure: higiene, salut i colònies	15
4. Referències per contextualitzar les imatges	37

1. La preocupació per la grup espanyola (1918) a la premsa

Imatge: Defuncions per grip al juny de 1918. Al juny de 1918, 2923 morts; al juliol, 1781 morts (Navarro, 1918, p. 3)

Imatge: Defuncions de grip a les capitals de província. A l'octubre va augmentar exponencialment la xifra amb 7900 morts (Parca gripal, 1918, 1)

A SARRASQUETA LE AGARRA LA PANDEMIA

Sarrasqueta, después de haber descubierto el microbio del garrotín y el bacilo de Pfeiffer o de la gripe y su profilaxis, cayó víctima de la terrible enfermedad.

¡No se explica el caso! Ha buscado en el diccionario el significado de la palabra Pandemia y dice: "Anemia por falta de pan", y a él aun le sobra el mendrugo del banquete.

No llama al doctor porque entonces son dos peligros, uno el de la pandemia, y el otro el de don Pantalón, su médico, que todo lo cura alcoholizando al enfermo con inyecciones.

Llama a su enfermera, doña Pancracia, que conoce mucho la pandemia a fuerza de curar gripasos, la que le receta candelá a todo pasto, en alcohol sin desnaturalizar.

No sabe cómo emplear el alcohol, si metiéndoselo el dentro de un frasco de aguardiente, o introduciendo el aguardiente del frasco dentro de su estómago.

Pide le traigan junto al pandémico lecho a la célebre bailarina La Gripal, por que dicen que sus bailes son candelá pura, y embriagadora.

Para combatir la debilidad, se desayuna con chocolate a la vainilla y bucochos a la candelá, almuerza tortilla alcoholizada al ron y arroz con leche rociado con mucha candelá.

Después del almuerzo, juega con un perro color candelá, y le besa las orejas por ser esto muy higiénico y entrar en la profilaxis contra la pandemia.

El alcohol, la candelá y la fuerte impresión que le causó la sensacional derrota de Botafogo, le hacen saltar de la cama y queda, al fin, completamente descompañado.

Dib. de Redondo.

Imatge: Humor davant la grip (Redondo, 1918, 57)

¡No estornude!

Ciudadano a quien la gripe
puede ser que ataque pronto:
es posible que se enferme
cualquier día, no lo dude;
no pretenda hacerse el fuerte,
que equivale a hacerse el tonto;
no estornude.

Nunca tosa, y del que tosa corra
lejos, no se duerma,
porque es fácil que a su lado se
indigeste y se constipe
y después va a ser inútil que se
queje, si está enferma
de la gripe.

[...]

Cuando vean a un sujeto cuya
cara es sospechosa
nunca olviden ¡oh lectores! los
consejos de la higiene
y pregunten, precavidos:
-¿No le duele alguna cosa?
¿Ya la tiene?

Imatge i text: Poema satíric sobre la grip (García, 1919, p. 45)

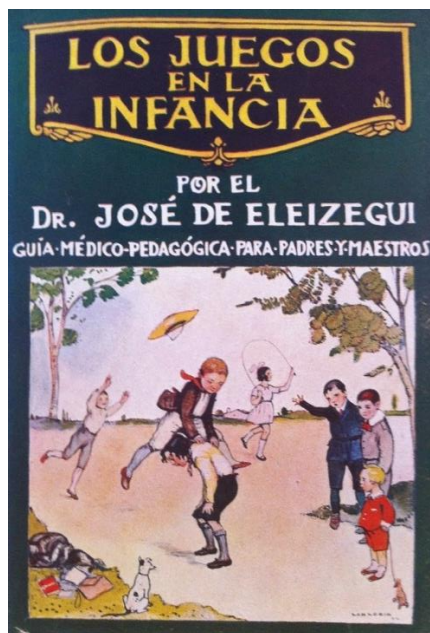
DIRECTOR
JOSE de ELEIZEGUI

Se publica el 1, 10 y 20 de cada mes.

GERENTE
CARLOS CARRAZO

Imatge: La publicació la *España médica* tractà la grip en molts dels seus números. El seu director en aquesta època fou el Dr. José de Eleizegui (10 junio de 1918, v. 8, n. 266)

2. Un manual en favor del moviment, el joc i la salut: *Los juegos en la infancia* (Eleizegui, s.a)

Imatge: Coberta del llibre del Dr. Eleizegui, *Los juegos de la infancia*

'¡Quietos!' Maldita frase que no se cae de los labios de legión de padres y educadores, hasta llegar a constituir todo un sistema de pedagogía. '¡Quietos!', grita el maestro en la escuela, imponiendo la inmovilidad a sus discípulos. '¡Quietos!', advierten madres y niñeras en el paseo, para que el chico no desluzca el traje nuevo o gaste en demasía las suelas de sus zapatos. Aquí y allí el quietismo impera y la inmovilidad manda. La vida es movimiento; el reposo es muerte (Eleizegui, s.a., 5)

Y si el ejercicio da una normalidad fisiológica, y es a la vez la puerta de entrada de los elementos educativos, viene como consecuencia su acción de preservación moral. Las perversiones de este género son hijas o de estados patológicos o de quietismo e inactividades que dejan la fantasía suelta y el organismo entregado a sus propios instintos. El ejercicio que regulariza las funciones es, a la vez, la válvula de seguridad por la que tiene salida el vapor a presión de unas actividades inherentes a la edad. (Eizegui, s.f., 12)

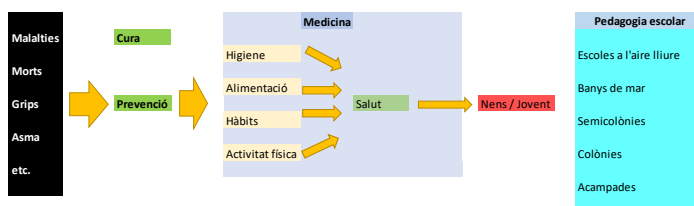
[...]

y aun cuando parezca absurdo, más faltas de ejercicio están las niñas que los niños. La razón está en los prejuicios que nos rodean respecto a la educación femenina, donde se concentra todo temor a movimiento desacompañado o a contracción muscular extemporánea. Desde muy pequeña, se la provee de una sillita para que, quietecita, ciga lecciones, quietecita repita la tabla, muy medrosa contesta a la doctrina y en posición adecuada cose y pespuntea. Aun transigen con los ejercicios violentos de los chicos, pero ¿Qué la niña dé saltos, trepe por los árboles, juegue a la pelota o se sefeque jugando al escondite? ¡Eso no puede ser! 'Eso es hacerlas marinachos', nos contestan las madres que buscan la perfectabilidad de la niña (Eizegui, s.f., 22-23).

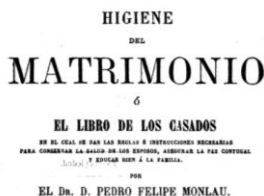
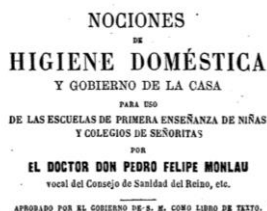
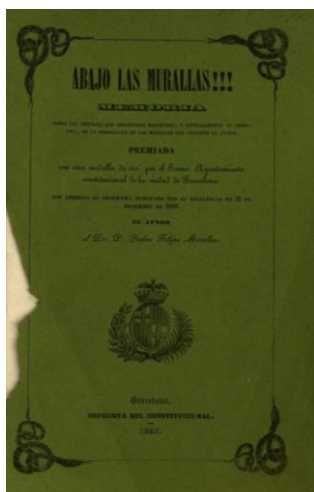

3. L'aire lliure: higiene, salut i colònies

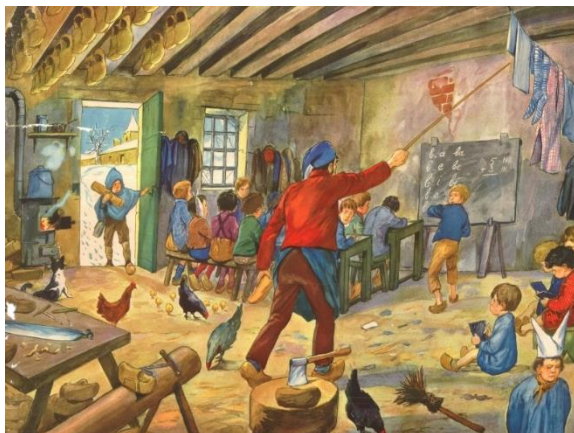
Taula 1: La tasca pedagògica de la Comissió de Cultura i l'Ajuntament de Barcelona (1918, 1920a, 1920b, 1921a, 1921b, 1922) tenia un caràcter preventiu [Elaboració pròpia]

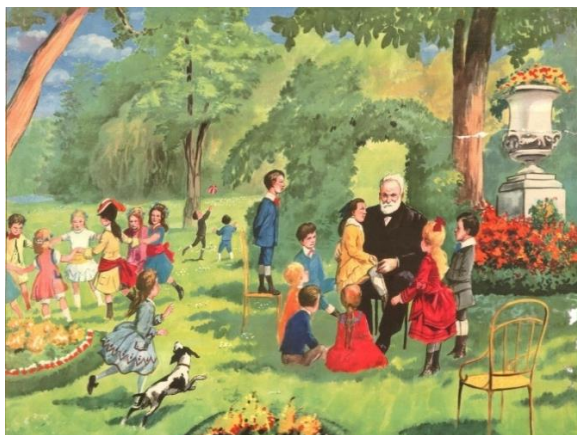

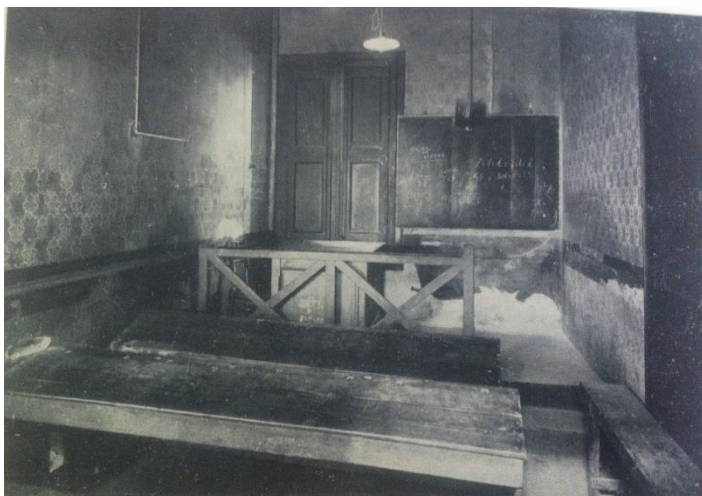
Imatges: Cobertes i portades de quatre obres de Monlau (1841, 1857, 1867) en les quals l'element higiènic hi és present. Són exemples juntament amb d'altres tractats com *Higiene Industrial* (1856), *Higiene del alma* (1858) o *Higiene pública* (1872).

Imatge: Una escola típica, en un lloc atípic. Destaca la brutícia i la falta de condicions higièniques (Jules Ferry et l'école primaire, s.a.)

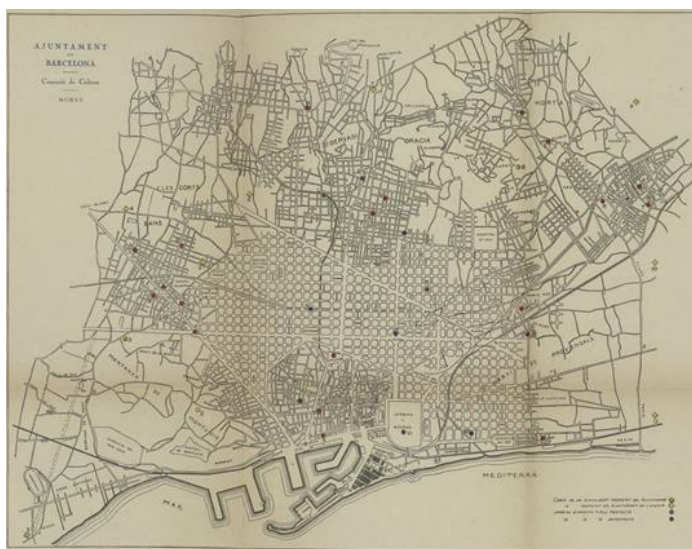
Imatge: Jardí i exemple de vida a l'aire lliure (Victor Hugo, s.a)

Imatge: Escoles Velles de Barcelona (Ajuntament de Barcelona, 1922, 160a)

Imatge: Gràfica comparativa entre Barcelona i diverses grans ciutats en relació amb la superfície de parcs i de població. Barcelona té 5483 habitants / hectàrea de parc (Ajuntament de Barcelona, 1920b, p. 23)

Imatge: Camps de joc i jardins d'infants a Barcelona
(Ajuntament de Barcelona, 1920b, 71)

POBLACIONS	DISTRIBUCIÓ DE LES COLÒNIES BARCELONESES EN ELS ANYS														TOTALS
	1918	1917	1916	1915	1914	1913	1912	1911	1910	1909	1908	1907	1906		
Abrera														11	
Alella														1	
Arbúcies														1	
Arenys de Mar														1	
Arenys de Munt														1	
Aiguafreda														1	
Banyoles														3	
Bianes														2	
Borredà														10	
Cabrils														1	
Caldes de Montbui														2	
Calella														1	
Campdevàrol														5	
Cantalons														2	
Capdellà														2	
Cardener														5	
Castellbisbal														2	
Castellterrac														2	
Centelles														2	
Ceret														4	
Corvera														6	
Collbató														2	
El Collot														2	
Esparraguera														15	
Espluga de Francolí														8	
Falset														4	
Gualba														1	
La Escala														11	
Llinàs del Vallès														3	
Malgrat														4	
Martorell														1	
Mieres														1	
Monistrol														3	
Montblanc														2	
Moia														3	
Mura														7	
Olesa de Montserrat														6	
Olot de Lluçanès														1	
Olot														1	
Palafrugell														4	
Perafita														2	
Piera														2	
Prats de Lluçanès														8	
Ripoll														4	
Rubi														1	
Sallou														1	
Sallent														4	
Sant Andreu de Llavaneres														10	
Sant Boi del Llobregat														2	
Sant Celoni														2	
Sant Cugat del Vallès														3	
Sant Feliu de Codines														3	
Sant Feliu de Guíxols														3	
Sant Feliu de Pallerols														4	
Sant Hilari														1	
Sant Pere Pescador														6	
Sant Pere de Premià														6	
Sant Pol de Mar														5	
Santa Coloma de Farnès														2	
Santa Maria de l'Estany														1	
Sentmenat														8	
Taradell														1	
Terrassa														3	
Teià														4	
Tiana														1	
Tona														7	
Tordera														7	
Torredembarra														4	
Vidreres														6	
Vilassar de Mar														6	
TOTALS	31	30	25	22	27	26	27	26	24	22	21	12	6	299	

Imatge: Colònies fins 1918 (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1918, p. 18)

Ajuntament de Barcelona

Colònies Escolars de l'any 1918

Patronat Individual del nen ric a favor del nen pobre

Don ..... a nom del
 seu fill ..... que viu al
 carrer de ..... n.º ..... pis ..... porta ..... es subscriu
 per la quantitat de pessetes cent, per a sufragar l'estada a
 fora, durant el mes d'agost d'aquest any, del nen .....

d'edat ..... anys, fill de D. ....
 i de D.^a ..... que habita
 al carrer de ..... n.º ..... pis ..... porta .....
 Barcelona ..... de juny de 1918

EL SUSCRIPTOR,

NOTA.—Un cop tramès el present Butlletí a la secretaria de les Colònies Escolars i
 Escoles de Bosc, mitjançant rebut, es passarà a domicili a recollir l'import de la subscripció.

Imatge: Butlletí per al nen ric per ajudar al nen pobre
 (Ajuntament Constitucional de Barcelona, 1918, p. 10)

<i>Ben nodrits</i>			
Nenes examinades: 483. Nens: 567			
<u>Edat</u>	<u>Nenes</u>	<u>Nens</u>	<u>Total</u>
8	8	10	18
9	12	9	21
10	11	15	26
11	13	15	28
12	14	24	38
13	11	8	19
	69 = 14'28 %	81 = 14'28	150

Imatge: Ajuntament de Barcelona, 1920a, 14

<i>Resum de les dades anteriors</i>			
<u>Afectes de</u>	<u>Nenes</u>	<u>Nens</u>	<u>Total</u>
Tuberculosi pulmonar.	12	21	33
Adenopatia tràqueo-bronquial	47	107	154
Poli-micro-adenopatia cervical	118	111	229
Bronquitis (crònica i de repetició)	28	51	79
Hipertrofia amígdals (palatina i faringia).	41	64	105
Anèmia i clorosi	168	132	300
Bona nodrició.	69	81	150
TOTAL.	483	567	1050

Imatge: Ajuntament de Barcelona, 1920a, 15

SECCIÓ DE NENS									
<i>Promig del pes trobat ans i després dels banys</i>									
Nens pesats: 161. Banys presos: 20									
27 nens de	8 a	9 anys =	Promig ans dels banys	22'244	després	23'455	augment =	1'211	gs.
25 » »	9 »	10 » =	» » » »	23'507	»	25'136	»	—	1'629 »
28 » »	10 »	11 » =	» » » »	27'126	»	28'759	»	=	1'633 »
41 » »	11 »	12 » =	» » » »	29'614	»	31'057	»	=	1'443 »
33 » »	12 »	13 » =	» » » »	31'752	»	33'241	»	=	1'489 »
7 » »	13 »	14 » =	» » » »	33'928	»	35'500	»	=	1'572 »

Imatge: Ajuntament de Barcelona, 1920a, 27

SECCIÓ DE NENES									
<i>Promig del pes trobat ans i després dels banys</i>									
Nenes pesades: 157. Banys presos: 20									
33 nenes de	8 a	9 anys =	Promig ans dels banys	22'379	després	23'241	augment =	0'862	gs.
29 » »	9 »	10 » =	» » » »	24'426	»	25'855	»	=	1'429 »
24 » »	10 »	11 » =	» » » »	26'666	»	28'133	»	=	1'467 »
29 » »	11 »	12 » =	» » » »	29'160	»	30'504	»	=	1'344 »
27 » »	12 »	13 » =	» » » »	35'850	»	38'410	»	=	2'560 »
11 » »	13 »	14 » =	» » » »	40'000	»	42'000	»	=	2'000 »

Imatge: Ajuntament de Barcelona, 1920a, 28

Imatge: Gabinet antropomètric a l'Escola del Bosc de Montjuïc (Ajuntament de Barcelona, 1921b, 16)

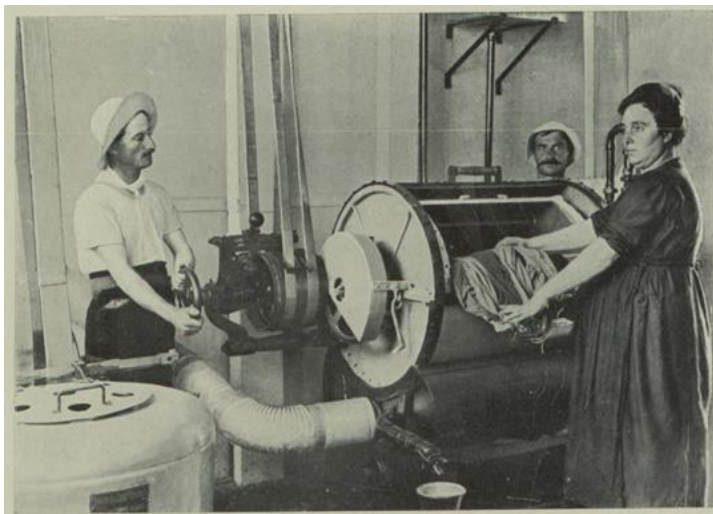
Imatge: Secció de dutxes de nens de l'Escola de Bosc al parc de Montjuich (Ajuntament de Barcelona, 1922, 127i)

Imatge: Dutxes de la secció de nenes a l'Escola de Bosc del parc de Montjuich (Ajuntament de Barcelona, 1921b, 31; Ajuntament de Barcelona, 1922, 127i)

Imatge: Dutxes durant els Banys de Mar, el 1921 (Ajuntament de Barcelona, 1921, 22)

Imatge: Servei de neteja i assecat de la roba durant els Banys de Mar. Ajuntament de Barcelona, 1921, p. 8

Fitxa antropològica

Mes ..... de 192 .....

Noi ..... de ..... anys i ..... mesos

Observació N.º .....

Pes ..... quilògrams ..... grams

Dinamometria { Pressió : Md ..... Ml .....
Tracció : Md ..... Ml .....
Elevació : Amb dues mans .....

Diàmetres ..... Índex .....

Crant { ant.-post. ....
bipariet. ....

Tòrax { ant.-post. ....
transver. ....

ALTURAS

Total (total) .....

Cond.º aud. dret ..... Dit mig dret .....

Mentó ..... Mamelló dret .....

Esternal { Forqueta ..... Melic .....
Extr. Infor. .... Spín. ilíaca dreta .....

Acromiòn dret ..... Gran trocanter dret .....

Interlin. rad.-hum. dreta ..... Artíc. rodilla dreta .....

Apófstil estil rad. dreta ..... Bord. inf. mal. int.º dret .....

Biacromtal .....

Bthumeral .....

Bimamelonar .....

Bilíac extern .....

Blespinal ilíac .....

Bltrocanterl .....

Imatge: Ajuntament de Barcelona, 1921b, 56

ESCOLES MUNICIPALS DE BOSC

Embarcament { Piques: Nits: Notes: Total: _____
 Classe: _____

Embarcament { Piques: _____
 Classe: _____

Donat { Sopa: _____
 Carn d'olla: _____
 Espèss: _____
 Paquet: _____

Bonmar { Piques: _____
 Classe: _____

Bonmar { Piques: _____
 Classe: _____

Placa: _____

DETALL

Aliments	Quantitat	Preu	Aliments	Quantitat	Preu	Aliments	Quantitat	Preu	Aliments	Quantitat	Preu	OBSERVACIONS
SOMA APOSTRIFADA			SOMA APOSTRIFADA			SOMA APOSTRIFADA						
Pa.....			Pala.....			Verdura.....			Llet.....			
Vi.....			Marró.....			Pasta.....			Semola.....			
Corn 1 ^a			Beigat.....			Tomata.....			Vinagre.....			
Corn 2 ^a			Marró.....			Pasta.....			Sal.....			
Or.....			Or.....			Pasta negra.....			Extracció.....			
Pom.....			Or.....			Fructes de l'any.....			Ceboll.....			
Llavor.....			Sopa.....			Gelada.....			Farina.....			
Salada.....			Arroz.....			Farineta.....			Ceboll.....			
Corn.....			Marró.....			Pasta.....			Ala.....			
Carreter.....			Corn.....			Culera.....						
Carreter.....			Marró.....			Diàmetre.....						
Diàmetre.....			Llavor.....			Cel.....						
Llavor.....			Pasta.....			Tr.....						
Corn.....			Pasta.....			Corn.....						
Cullera.....			Pasta.....			Arroz.....						
SOMA i RESIDU.....			SOMA i RESIDU.....			SOMA i RESIDU.....			TOTAL.....			

Dia _____ de _____ de 19____
Preu de les despeses per dia i per individu

La Directora, El Conserge,

Taula per administrar l'alimentació. (Ajuntament de Barcelona, 1921b, 60)

Ajuntament de Barcelona
 Consell de Cultura

Escoles del Parc de Montjuich

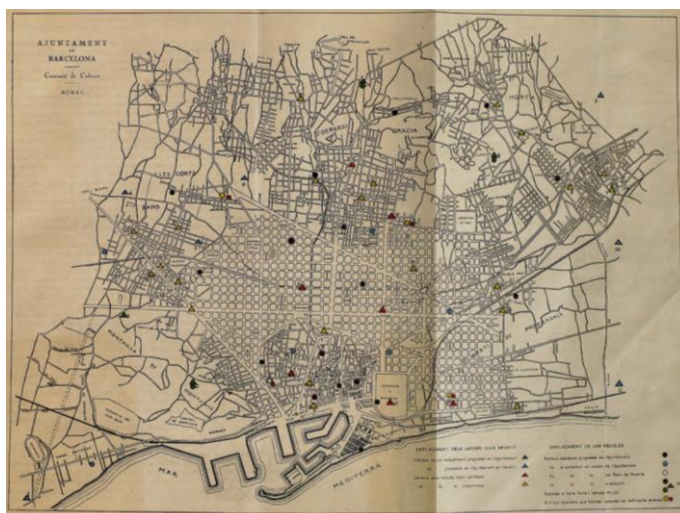
ANY _____
 Mes de _____
 Dies de l'any _____

Dia	NÚMERO DE PLACES	GASTO		RECEPCIÓ	DINER				RECEPCIÓ
		1911	1912		ROPA	ALIMENT	ALIMENT	PRESTES	
1									
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									
9									
10									
11									
12									
13									
14									
15									
16									
17									
18									
19									
20									
21									
22									
23									
24									
25									
26									
27									
28									
29									
30									
31									
TOTAL									

Recepció de _____ de 1912

El Director

Taula per administrar l'alimentació. (Ajuntament de Barcelona, 1921b, 61)

Imatge: Ajuntament de Barcelona, 1922, 172a

Imatge: Colònia escolar de Sant Feliu Guíxols, 1919 (Ajuntament de Barcelona, 1920a)

4. Referències per contextualitzar les imatges

- Ajuntament Constitucional de Barcelona (1913) *Les Colònies Escolars dels anys 1913 i 1919*. Barcelona, Comissió de colònies escolars i escoles del bosc.
- Ajuntament de Barcelona (1920a) *Bany de Mar per als alumnes de les Escoles de Barcelona*. Barcelona, Comissió de Cultura.
- Ajuntament de Barcelona (1920b) *Els Jardins dels Infants*. Barcelona, Comissió de Cultura.
- Ajuntament de Barcelona (1921a) *Escola del Mar*. Barcelona, Comissió de Cultura.
- Ajuntament de Barcelona (1921b) *Escoles a l'aire lliure del Parc de Montjuïc*. Barcelona, Comissió de Cultura.
- Ajuntament de Barcelona (1922) *Les construccions escolars*. Barcelona, Comissió de Cultura.
- Almeida, A. (2018) *Las colonias escolares en Gran Canaria*. Madrid, Mercurio.
- Ayuntamiento Constitucional de Barcelona (1916) *Reglamento para el régimen de las Colonias Escolares*. Barcelona, Imp. de la Casa de Caridad.
- Arada, R. (2008) El pressupost de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona de 1908: un referent pedagògic. *Temps d'Educació*, 34, 241-251.
- Arias, D. (25 de septiembre 1918) Hablando con el Dr. Cortezo. *La acción*, 3(938), p. 3.
- Asenjo, G. (1 gener 1919) Carácter de la epidemia reinante en la Coruña, *Revista de Especialidades Médicas*, 22(601), p. 2-20.
- Borbonet, A.; Costa, E.; Mir, M.; Monge, M.; Sota, Q.; Terrades, J. (1993) *Apunts històrics sobre la història de l'ensenyament de la natura als Països Catalans*. Transcripció del Congrés de Cultura Catalana (1977). Barcelona, Fundació Roca Galès.
- Bovet, P. (1935) *Baden Powell. Educador de juventudes*. Madrid, Espasa-Calpe.
- Bovet, P. (1922) *Instinto luchador*. Madrid, Francisco Beltrán.
- Camps, J. (1974) *El pressupost de Cultura 1908. Problema d'actualitat*. Barcelona, Dalmau.
- Capo, N. (s.a.) *Excursión y como se toman los baños de sol en casa*. Barcelona, Asociación Naturista Pentalla.
- Capo, N. (1932) *Como se toman los baños al sol*. Barcelona, Nuñez y Ca.
- Cartilla moderna de higiene (1929) Barcelona, F.T.D.
- Cero (1 de noviembre 1918) La Gripe. *España médica* 3(280), p. 9
- Chabás, J. (1918) Estudios importantes acerca de la epidemia gripal. *España Médica*, 3(285), 1-4.
- Cossio, M. B. (1888) Las colonias escolares vacacionales, *BLE*, 277, 206
- El estado sanitario (21 septiembre 1918) El día en Barcelona. *El Figaro* 1(38), p. 15
- En el colegio médico (1918) *Boletín de la Revista Ibero-Americana de Ciencias Médicas. Suplemento* 44, 4(172), p. 607-608.
- Fernández, Dr. (13 novembre, 1918) La mundial epidemia. *Mundo gráfico* 3(368), p. 6.
- García, L. (16 de noviembre 1918) El paraíso de los boticarios. *Caras y Caretas*, 1050, p. 49

- Francos, J. (23 juliol 1919) La salud y sus defensores. *Heraldo de Madrid*, 29(10456), p. 1
- García, L. (7 juny 1919) ¡No estornude! *Caras y Caretas*, 1079, p. 45
- García, P. (1886) *Tratado de higiene escolar*. Madrid: Lib. Hernando.
- J. S. B. (21 septiembre 1918) La lucha contra la epidemia. *El Figaro* 1(38), p. 17
- Kuhne, L. (1919) *Educación y crianza de los niños*. S.L., Kuhne & Vander.
- La gripe y el tífus (21 septiembre 1918) *El Figaro* 1(38), p. 17
- Léo, G. (1920) *Los pequeñines al sol*. Barcelona, Mariano Roig.
- Marañón, G. (1918) La epidemia de gripe. Discusión en la Real Academia de Medicina. *España Médica* 8(266), 1-3.
- Marañón, G.; Pittaluga, G. Ruiz, A. (20 de noviembre de 1918) Estudios importantes sobre la gripe. *España Médica* 8(282) p. 1-3.
- Monlau, P. (1841) *Abajo las murallas!!!* Barcelona, Del Constitucional.
- Monlau, P. (1857) *Elementos de higiene privada*. Madrid, Imp. y Est. de M. Rivadeneyra.
- Monlau, P. (1867) *Nociones de higiene doméstica y gobierno de la casa*. Madrid, Imp. M. Rivadeneyra.
- Monés, J. (2018) La higiene i la medicina escolars. De Pere Felip Monlau a Lluís Sayé. Dins Monés, J. *Educació, país, llengua*. Barcelona, Nautilius, 158-187.
- Muller, J. (1910) *Mi sistema. La vida al aire libre y los baños al sol*. Madrid, Internacional.
- Navarro, E. (12 de octubre 1918) La gripe en 1918. *El correo español* 32(9313), p. 3.
- Navarro, E. (1 de febrer 1919) La pandemia gripal en el mes de octubre. *El correo español* 31(9217), p. 3.
- Olavarrieta, J. (1928) *La salud por el sol (baños de sol)*. Madrid, Vda. De J. B. Bergua.
- Parca Gripal (1918) *El correo español* 31(9275), p. 1.
- Pozo, M. (2000) Salud, higiene y educación: origen y desarrollo de la Inspección Médico-Escolar en Madrid (1900-1931), *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 20, 95-119.
- Redondo (30 de novembre 1918), A Sarrasqueta le agarra la pandemia. *Caras y Caretas*, 1052p. 57.
- Riera, D. (1938) *Som naturistes*. Barcelona, Eugènia.
- Soler, J. (1997) Aproximació a la situació de la infància. Dins, González-Agàpito, J. i Fundació Pere Vergés, *Pere Vergés. Una educació per a la ciutadania*. Barcelona, Edicions 62, p. 115-120.
- Vidal, E.; Redondo (30 de novembre 1918) ¡No hay derecho! *Caras y caretas*, 1052, p. 58
- Violle, H. (1 de noviembre 1918) Pandemia de gripe. *España médica* 8(80), p. 5-7.
- Viviendas mortíferas (1918) *Nuestro tiempo* 8(240) p. 400-401.